

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертаційну кваліфікаційну наукову працю

Гнатенко Людмили Анатоліївни

«Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.»,

подану до захисту в спеціалізовану вчену раду Д 26.165.01

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю
27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

В українському історичному книгознавстві проблема атрибуції середньовічної рукописної кириличної книги (у зв'язку з невизначеністю її походження) стоїть надзвичайно гостро й актуально. Йі до сьогодні в архівах, бібліотеках, музеях, як України так і інших країн, в інвентарних описах, в опублікованих наукових книжних каталогах східно- та південнослов'янських рукописних книг колекцій та зібрань часто українські кодекси є нелокалізованими або невірно датованими у зв'язку з відсутністю фахівців, які б могла коректно описувати давні рукописні книги та встановлювати їхнє походження. Невирішеність даної проблеми шкодить національній історії й книжній культурі. Тому *актуальність дослідження* для української кодикології як книгознавчої дисципліни є безсумнівною.

Дисертаційна праця Л. А. Гнатенко має стати новим поштовхом у подальшому наповненні й змістовному розширенні Державного реєстру національного культурного надбання України. Це дасть можливість не тільки ввести до наукового обігу новоатрибутовані як українські рукописні книги, але й значно поповнити новими даними історичну й книгознавчу науку, завдяки різночасовій й різноплановій інформації, поданої у записах кодикологічного характеру, або вписаних чи вплетених у них грамотах, листах та ін.

Вмотивованим є обрання за *об'єкт* дослідження ще малодосліджені рукописні книги, на відміну від актових джерел, уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст., а *предметом* дослідження –

Н Б У В	
ВХ №	104
" 20 "	02 2018 р.
Кіл. аркушів	11

орфограми, які можуть бути палеографічними атрибуційними хронологічними ознаками письма, що сприятиме атрибуції й вміщених у них записів, актових документів.

Палеографічно-орфографічний напрям щодо атрибуції книги розглядається в роботі як книгознавчий, кодикологічний та палеографічний. Орфограми використовуються дисертанткою як атрибутивні палеографічні ознаки письма (як і накреслення літер), які чітко спостерігаються в писемному джерелі, без встановлення їхніх лінгвістичних причинно-наслідкових зв'язків. Саме в цьому є книгознавче та спеціальне історичне спрямування роботи.

Назва дисертації відбиває об'єкт, предмет, мету й новизну репрезентованої наукової кваліфікаційної праці, які повністю висвітлені й розв'язані в роботі, що є показником високого кваліфікаційного рівня даної праці.

Немає заперечень щодо хронологічних меж дослідження староукраїнської кириличної рукописної книги – від кінця XIII та до початку XVII ст., оскільки в докодифікаційний період українська книжна писемність має певну неусталеність й штучність щодо вживання на письмі орфограм, і саме це може бути використано при атрибуції кодексів як палеографічна хронологічна ознака.

Поставлена у роботі *мета* й *завдання* повністю вирішено.

Дисертація виконана в межах науково-дослідних відомчих тем Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: «Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини України» (2013–2015 рр., державний реєстраційний номер 0113U001088), «Рукописні фонди бібліотек у системі сучасної історико-культурної комунікації» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0115U007184).

Дисертаційна праця є обсягом 514 стор., основний текст становить 375 стор. (17 авт. арк.), список використаних джерел містить 1021 позицію (рукописних джерел 139 позицій, друкованих – 882).

Науковою новизною роботи є розв'язання проблеми комплексної палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної рукописної книги кінця XIII – початку XVII ст. та в системному представленні теоретично-методологічних підвалин і методичних засад палеографічно-орфографічного напрямку дослідження середньовічної кириличної рукописної книги; у виробленні нових методів і термінів.

Таке ґрунтовне дослідження проводиться вперше в кодикології та палеографії, і є абсолютно оригінальним.

Дисертація вигідно відрізняється в цьому плані ґрунтовністю теоретичного та науково-практичного значення. Всі теоретичні та методичні здобутки детально представлені у розділах дисертаційної праці.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» (с. 40–99) здійснено вичерпний аналіз історіографії з даної теми, який дає можливість доказово стверджувати, що в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст. із вивчення, наукового опису та публікації східнослов'янських, зокрема українських, кирилических рукописних книг проблема використання орфографічних ознак при проведенні їх атрибуції не набула системного вирішення. Для розгляду ступеня вивчення даної проблеми були залучені й дотичні історичні, філологічні, мистецтвознавчі, культурологічні та інші праці. Встановлено не розробленість теоретико-методологічних та методичних засад палеографічно-орфографічного напрямку дослідження середньовічної кирилическої рукописної книги.

Доведено, що в працях із вивчення українських писемних джерел проблема залучення до атрибуції орфограм як палеографічних ознак взагалі є малодослідженою, на відміну від інших східно- та південнослов'янських. Більше уваги приділялося у працях українських учених кінця XIX – першої чверті XX ст., і тільки з кінця XX – початку XXI ст. ця проблема знову набула зацікавленості й розвитку, і, переважно, завдяки значним працям самої дисертантки (дослідження графіки й орфографії давніх книжних пам'яток; наукові каталоги описів східно- та південнослов'янських

кириличних рукописних книг XII – початку XVII ст., які зберігаються у колекціях та зібраннях Інституту рукопису НБУВ 2003, 2007, 2010, 2012 рр.). І в цьому є значний внесок дисертантки як у книгознавчу, так і в бібліографічну науку, оскільки описи давніх книжних і актових джерел вже давно розглядаються як *об'єкт спеціального бібліографічного опису*. У зв'язку з цим значимим є представлення з джерельної бази дослідження (139 уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.) в бібліографічно-археографічному описі як базові 76 книг (61 – із точною датою написання), в яких подано археографічні, палеографічні, кодикологічні та історіографічні дані (с. 85–94).

У другому розділі «*Методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку*» (с. 100–137) дисертанткою вперше системно розроблені теоретико-методологічні підвалини даного напрямку дослідження. І хоча ці розробки проводилися для дослідження середньовічної української книги і з урахування її особливостей, вони можуть бути в повній мірі використані при атрибуції східно- та південнослов'янських кириличних рукописних книг.

Значні результати в напрацюванні наукових підвалин даного напрямку отримані дисертанткою завдяки використанню як загальнонаукових методів дослідження (емпіричного, історико-порівняльного, структурного, статистичного, описового, хронологічного та ін.), соціокомунікаційних методів, що розглядають книгу як комплексний засіб передачі інформації, так і вироблення власних.

Науковим здобутком є введення принципу графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях та двох методів: метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях як палеографічних ознак, та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, а також удосконалення термінологічного апарату даного напрямку дослідження та введення нових

термінів (палеографічно-орфографічний напрям дослідження, палеографічно-орфографічна атрибуція, атрибуційні орфограми та ін.).

Новою є запропонована дисертанткою методика проведення атрибуції уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст., яка належним чином представлена у четвертому розділі дисертації, і оцінку якій ми надамо у даному розділі.

У третьому розділі «Атрибуційні орфограми української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст.» (с. 138–221) розгляд даної проблеми правильно починається з оцінки розвитку української кириличної книжної писемності у слов'янському середньовічному історико-культурному і реформативно-правописному контексті, що дало можливість дисертантці визначити ті критерії, що впливали на використання книжниками-писцями знаків письма і орфограм на різних хронологічних зрізах.

Здобутком роботи є проведений аналіз орфограм української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст. Встановлено формальність (штучність) у використанні книжниками-писцями букв в окремих орфограмах як палеографічних хронологічних ознак письма, що є характерним саме для даного періоду. Визначено основні критерії виявлення орфограм з атрибуційними ознаками в системах голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків Ъ, Ь і паєрика. Запропоновано комплекс орфограм для використання при проведенні атрибуції рукописів.

Доведено, що атрибуційні орфограми як палеографічні хронологічні ознаки переважно проявляються у групах буквених дублетних опозицій на позафонетичному рівні, що має виключно важливе значення для палеографічно-орфографічних досліджень.

У четвертому розділі «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. за буквеними дублетними опозиціями» (с. 222–267) вперше подано методику проведення палеографічно-орфографічної атрибуції.

Запропонована дисертанткою методика проведення атрибуції є новою й фахово розробленою. Для її реалізації визначені базові одинадцять груп атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків Ъ, Ь і пасрика, представлені на рівні графічного буквеного узгодження в хронологічних періодах і в палеографічно-орфографічних формулах. Букви в орфограмах розподіляються за принципом графічного узгодження в дублетних опозиціях за місцем і позицією у слові, рядку та складі. Доведено, зроблене в третьому розділі твердження, що їх вживання має штучний характер щодо використання в орфограмах.

Значним теоретичним й практичним результатом роботи є встановлення 11 груп атрибуційних буквених дублетних опозицій.

- I. $\text{I. } \text{И. А} \text{ — } \text{II. } \text{И. А. А} \text{ — } \text{III. } \text{И. А. А}$
- II. $\text{I. } \text{А. И} \text{ — } \text{II. } \text{А. И}$
- III. $\text{I. } \text{Ю. Є. ѳ. ѳ} \text{ — } \text{II. } \text{Ю. Є. е. ѳ} \text{ — } \text{III. } \text{Ю. Є. е. ѳ}$
- IV. $\text{I. } \text{ѳ. е, Ю} \text{ — } \text{II. } \text{ѳ. е, Ю} \text{ — } \text{III. } \text{ѳ. е}$
- V. $\text{I. } \text{Ы. Ы. И} \text{ — } \text{II. } \text{Ы. Ы. И}$
- VI. $\text{I. } \text{Н. Ь. І} \text{ — } \text{II. } \text{Н. Ь. І}$
- VII. $\text{I. } \text{Ѳ. Ѳ. Ѳ} \text{ — } \text{II. } \text{Ѳ. Ѳ}$
- VIII. $\text{I. } \text{Ѳ. Ѳ. Ѳ} \text{ — } \text{II. } \text{Ѳ. Ѳ. Ѳ}$
- IX. $\text{I. } \text{ОУ (ОВ). ѳ} \text{ — } \text{II. } \text{ОУ (ОВ). ѳ. Ж} \text{ — } \text{III. } \text{ОУ (ОВ). ѳ. Ж}$
- X. $\text{I. } \text{ОУ (ОВ). У (У). ѳ. Ж} \text{ — } \text{II. } \text{ОУ (ОВ). У (У). ѳ. Ж} \text{ — } \text{III. } \text{У (У). ѳ}$
- XI. $\text{I. } \text{Ъ. Ь. пасрик} \text{ — } \text{II. } \text{Ъ. Ь. пасрик} \text{ — } \text{III. } \text{Ъ. Ь. пасрик}$

Зроблено рекомендації щодо роботи з даними групами буквених дублетних опозицій. Запропоновано використовувати нововведений дисертанткою метод виділення атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій. Їх комплексне використання передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописі атрибуційних орфографічних ознак у дублетних

опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Уперше для реалізації методу кодифікації атрибуційних орфограм укладено загальну палеографічно-орфографічну формулу буквених дублетних опозицій та похідні від неї формули, що дало можливість дисертантці скласти базові одинадцять груп буквених дублетних опозицій.

Значимим є й те, що запропоновані методичні рекомендації для роботи з даними формулами можуть бути використані й для інших груп буквених дублетних опозицій, що сприятиме подальшим дослідженням у напрямі палеографічно-орфографічної атрибуції.

Важливо підкреслити, що достовірність результатів дослідження підтверджується не лише використанням джерельної бази, логікою та методологією дослідження, а й апробацією дисертанткою здобутих результатів при вивченні й описуванні колекцій та зібрань рукописної книги, виданням декількох наукових каталогів рукописної книги з фондів ІР НБУВ.

Вагомим результатом роботи є також рекомендації щодо створення електронних атрибуційних баз даних в архівах, бібліотеках, музеях, з використанням запропонованих дисертанткою методів і основних результатів методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції середньовічної української уставної та півуставної рукописної книги. Розроблені палеографічно-орфографічні дворівневі формули придатні, на наш погляд, для програмування атрибуційних орфограм і виокремлення їх електронною системою в досліджуваному книжному писемному джерелі.

У п'ятому розділі «Комплексне палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження української кириличної рукописної книги» (с. 268–369), розглянуто палеографічно-орфографічну атрибуцію кодексів як складову частину комплексного дослідження. Даний розділ є результатом теоретичного та практичного використання даних, напрацьованих дисертанткою під час палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й опису значної кількості середньовічних

пам'яток української книжної писемності, безпосередньо при дослідженні їхніх графіко-орфографічних систем і виділенні атрибуційних орфограм.

Доведено важливість комплексного підходу із залученням орфографічних даних при палеографічному і кодикологічному дослідженні й описі середньовічної української кириличної рукописної книги. Застосування комплексного підходу сприяло встановленню або підтвердженню характерних саме для досліджуваних кодексів даних: часу й місця написання, мови й мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо.

Послідовність вирішення завдань, кропіткий аналіз дуже складного емпіричного матеріалу та вміння узагальнювати результати дослідження, свідчать про високу теоретичну і практичну значимість дослідження.

В *основних висновках* представлено вагомі положення дисертаційної праці, які узагальнюють теоретичні та практичні результати проведеного дослідження та доводять розв'язання окресленої дисертанткою проблеми атрибуції української середньовічної рукописної книги.

Докторська дисертація не містить результатів кандидатської дисертації в галузі філологічних наук, захищену 1997 р.

Структура та правила оформлення дисертації відповідають «Вимогам до оформлення дисертації», затвердженими Наказом Міністерства освіти і науки України 12.01.2017 № 40, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України 3 лютого 2017 р. за № 155/30023.

Автореферат дисертації (33 с., 1,5 авт. арк.) в повній мірі відображає зміст і основні результати дослідження, а висновки узагальнюють основні положення, що винесені на захист.

Дисертація відповідає обраній спеціальності та рівню докторської кваліфікаційної праці.

У спискові публікацій здобувача за темою дисертації, який поданий у авторефераті та в дисертації, після анотації і в додатку Б, вичерпно представлені в публікаціях і апробовані, отримані дисертанткою результати:

в одній монографії (27, 66 д.а.), у 24 статтях у наукових фахових виданнях України, затверджених МОН України, у тому числі у двох виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз; у двох статтях у закордонних наукових періодичних виданнях; у семи статтях, опублікованих у матеріалах до наукових міжнародних конференцій і конгресу, в тому числі – три за кордоном, а також в інших наукових виданнях.

Дисертаційна робота виконана на високому науковому рівні, між тим є окремі питання з яких хочемо отримати уточнення, надати деякі зауваження й побажання:

1. Дисертанткою проведено на хорошому рівні унормування й вдосконалення термінологічного апарату з палеографічно-орфографічного напрямку дослідження. При цьому ряд термінів потребує більшої конкретики й уточнення. Необхідно було в тексті дисертації обов'язково пояснити різницю стосовно вживання термінів “рукописна книга” та “книжка”, оскільки термін книга використовується у вузькому колі спеціалістів. Уживання термінів “книжний” і “книжковий” поки ще не є усталеними для української книгознавчої науки.

2. Історіографія є ґрунтовною, але не всі згадувані праці включені до Списку використаних джерел. Зокрема, варто було б включити праці О. Соболевського (с. 52), матеріали яких пов'язані з палеографічними кириличними розвідками вченого: «Один из законов церковнославянского языка» (1910), «Древний церковнославянский язык. Фонетика» (1891); «Церковнославянские тексты моравского происхождения» (1900), «Синайский требник» (1910) та ін.

3. Відомо, що в певний період рукописна книга співіснувала зі стародрукованою. Багато дослідників проводять спільні дослідження рукописної та друкованої книги. Чи можна використати Ваші результати для кириличних стародруків? Варто було вказати, що електронні атрибуційні бази можуть бути створені й для друкованих кодексів.

4. Хотілося б детальніше почути про саму ідею створення електронної атрибуційної бази даних середньовічної кириличної рукописної книги (розділ 4, п. 4.4, с. 258–262), та про стан розробленості цього питання. Які основні методичні засади виявлення й опрацювання електронною системою атрибуційних орфограм запропонованих Вами одинадцяти груп буквених дублетних опозицій? Необхідно було наголосити на значущості атрибуційних баз даних для ідентифікації, як повних кодексів, так і фрагментів давніх рукописів і стародруків, чим і пояснити необхідність їх створення.

5. У роботі постійно використовуються важкі термінологічні конструкції, які обтяжують сприйняття дисертації – типу “українська середньовічна кирилична рукописна уставна та півуставна книга кінця XIII – початку XVII ст.”. Варто було б використовувати аббревіатури.

6. Багато не використовувати такі терміни й наукові поняття, як “науково-теоретичне значення”, замість “теоретичне значення” (с. 5), метод «зорового» (с. 109) спостереження за атрибуційними орфограмами, оскільки спостереження як науковий метод завжди “зоровий”, та “формальний метод” (с. 109), стосовно буквених дублетних опозицій це скоріше метод послідовної реєстрації позицій.

Разом з тим, висловлені зауваження й побажання не впливають на загальну високу оцінку дисертаційної праці.

Дисертація Гнатенко Людмили Анатоліївни є новим, самостійним і завершеним дослідженням.

За актуальністю і новизною, науковим рівнем, обґрунтуванням основних положень і висновків, практичним значенням дисертаційна кваліфікаційна наукова праця «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських кириличних уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст.» повністю відповідає існуючим вимогам МОН України стосовно докторських дисертацій, викладених у пп. № 9, 10, 12, 13 положення “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету

Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016), а її автор Гнатенко Людмила Анатоліївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство.

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

С. М. Міщук

20 лютого 2018 р.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського
підпис <i>С. М. Міщук</i>
ЗАСВІДЧУЮ
учений секретар <i>В</i>

